

Zinvol geweld

Maarten Boudry

In april 2006 liepen tachtigduizend mensen in Brussel mee in een stille mars tegen *zinloos geweld*, naar aanleiding van het overlijden van Joe Van Holsbeeck.¹ De scholier was kort daarvoor op klaarlichte dag doodgestoken in Brussel door twee Poolse Romajongeren, nadat hij had geweigerd zijn mp3-speler af te geven. De naam van Joe Van Holsbeeck is sindsdien in het collectieve geheugen van de natie gegrift, net zoals de veelzeggende naam voor het incident: de mp3-moord. Een onschuldige tiener werd vermoord voor een onnozel stukje elektronica. Een zoveelste incident van zinloos geweld in onze maatschappij.

Iemand die zinloos geweld pleegt, heeft geen duidelijk motief, is niet voor rede vatbaar en slaat willekeurig toe, zonder enige aanleiding. Precies die onberekenbaarheid maakt zinloos geweld zo beangstigend. Iedereen kan erdoor getroffen worden. Er is geen enkele zinnige verklaring voor de drieste moord op Joe Van Holsbeeck. De brutaliteit staat zelfs voor de dieven niet in verhouding tot het verhoopte resultaat. Wat dreef hen om zo uitzinnig toe te slaan?

Een geweldloze wereld is een onhaalbare utopie, dat beseffen wellicht ook de deelnemers aan de stille mars. Geweld is soms een noodzakelijk kwaad, en betogen tegen geweld *tout court* zou zelf zinloos zijn. Maar mogen we ons geen zor-

gen maken om willekeurige en blinde agressie, die geen enkel zinnig motief heeft? Als we voor iets de straat op gaan, dan toch tegen zinloos geweld?

In dit essay wil ik u van het tegendeel overtuigen. In de wereld waarin we leven, is zinloos geweld het minste van uw zorgen. Het is zeldzaam, schromelijk overschat en verkeerd begrepen. Waar u echt van wakker moet liggen, is *zinvol* geweld. Niet de blinde geweldenaar die willekeurig en zonder enig motief toeslaat, maar de geweldpleger die rationele redenen heeft voor zijn daden moet ons angst inboezemen.

Deze omdraaiing klinkt voor sommige lezers wellicht als een absurde provocatie. Iemand die redelijke motieven heeft, is tenminste voor onderhandeling vatbaar. Een ongeleid projectiel daarentegen, dat blind en willekeurig toeslaat, is toch veel gevaarlijker? Toch wil ik de opvatting dat vooral zinloos geweld ons zorgen moet baren volledig omdraaien. Geweld wordt pas echt gevaarlijk wanneer het zinvol is, wanneer de geweldpleger er rationele overwegingen voor heeft.

Maar laat ik bij het eerste deel van mijn paradoxale stelling beginnen. Waarom zijn we van mening dat zinloos geweld te veel aandacht krijgt? En als dat zo is, waarom fascineert het ons dan niettemin? Waarom worden er stille marsen tegen georganiseerd, bijgewoond door duizenden mensen?

MYTHES OVER GEWELD

Over zinloos geweld bestaan grofweg twee mythes: dat veel geweld zinloos is, en dat zinloos geweld toeneemt. Die mythes kleven bijna onlosmakelijk aan het begrip zelf. Iemand die de woorden zinloos geweld in de mond neemt,

beweert bijna altijd dat het verschijnsel zorgelijk is en steeds toeneemt. Een greep uit de krantenkoppen van de afgelopen jaren: ‘Zinloos geweld bij jongeren stijgt’ (*De Morgen*, 6 september 2007), ‘Steeds meer zinloos geweld’ (*Het Nieuwsblad*, 27 maart 2007), ‘Zinloos geweld neemt toe’ (*De Standaard*, 5 februari 2009), ‘Vzw Zinloos Geweld: “De toename verontrust ons”’ (*Gazet van Antwerpen*, 7 oktober 2013), ‘Witte mars tegen zinloos geweld’ (*De Tijd*, 5 juni 2014), ‘Alweer geval van zinloos geweld’ (*Het Laatste Nieuws*, 4 september 2014).

Nemen we eerst de stijging van zinloos geweld. In tegenstelling tot wat veel mensen denken, is er geen enkel bewijs dat er vandaag meer zinloos geweld wordt gepleegd dan vroeger. Wat wel vaststaat, is dat de incidenten van extreem geweld – al dan niet zinloos – door moderne massamedia en technologie worden uitvergroot, waardoor mensen de incidentie ervan onvermijdelijk overschatten. Brutale roofmoorden op klaarlichte dag, zoals die op Joe Van Holsbeeck, kwamen vroeger minstens even vaak voor, maar ze werden niet vastgelegd op bewakingscamera’s, en waren niet zichtbaar voor miljoenen kijkers en lezers thuis. Wie zich op betrouwbare geweldstatistieken baseert, stelt vast dat onze wereld steeds veiliger en minder gewelddadig wordt. Nagenoeg alle vormen van geweld, zo toont psycholoog Steven Pinker aan in zijn boek *The Better Angels of Our Nature*, vertonen in de loop van de geschiedenis een neerwaartse curve.² Nog nooit was de wereld zo veilig en vreedzaam. Maar tezelfdertijd waren de mogelijkheden nooit zo groot om (virtuele) getuige te zijn van de weinige gewelddaden die wél nog plaatsgrijpen. En zelfs in een veilige wereld verdwijnt geweld nooit helemaal, ook vermeend zinloos geweld niet. Er blijft altijd voldoende van over om de krantenpagina’s en de journaals mee te vullen.

Deze tweede mythe, over de toename van zinloos geweld, zal ik in de rest van dit essay links laten liggen. Ik wil me toespitsen op de eerste mythe: dat veel geweld zinloos zou zijn. In werkelijkheid – daarvan wil ik u overtuigen – is het meeste geweld in onze wereld zinvol gemotiveerd. Het is niet willekeurig, maar gedreven door redelijke drijfveren en overwegingen, afhankelijk van specifieke omstandigheden, beheerst door een eigen logica. En het is ook gevaarlijker dan zinloos geweld. Sterker nog: hoe zinvoller het geweld, hoe gevaarlijker.

NIET WILLEN BEGRIJPEN

Hoe moeten we de motieven van geweldplegers begrijpen? Menselijk handelen is complex en soms moeilijk te doorgronden. Als we ons niet in het perspectief van een geweldpleger kunnen verplaatsen, dan kunnen we niet begrijpen door welke beweegredenen hij – de meeste geweldplegers zijn mannen – eventueel gedreven wordt. Dan zullen we geneigd zijn om het geweld als ‘zinloos’ af te doen, zonder redelijke grond, zonder enige aanleiding. Dat geldt natuurlijk ook voor andere vormen van menselijk gedrag. Als we niet begrijpen wat mensen drijft, dan zal hun gedrag ons bizar of zinloos lijken. In extreme gevallen denken we dat iemand niet goed snik is.

Nochtans is ons brein wel uitgerust met een uniek talent voor inlevingsvermogen, dat veel sterker ontwikkeld is dan bij andere diersoorten. Dat cognitieve vermogen, door psychologen *theory of mind* of *intentional stance* genoemd, laat ons toe om de beweegredenen van onze soortgenoten te begrijpen en hun gedrag te voorspellen.³ Een centrale aanname in de toepassing van *theory of mind*, die mensen wederzijds op elkaar toepassen, is dat we fundamenteel *rationele*

wezens zijn. Mensen beschikken over intenties en verlangens, die ze proberen te vervullen vanuit hun overtuigingen. Die aanname van globale rationaliteit is een bijzonder handige vuistregel om menselijk gedrag te verklaren. Bijvoorbeeld: iemand is op straat peinzend naar de grond aan het staren en traag in het rond aan het stappen. Meteen denken we: wellicht is hij zijn sleutels kwijt. Dergelijk gedrag is immers redelijk voor iemand die 1) gelooft dat hij zijn sleutels op straat heeft laten vallen, 2) de wens heeft om zijn sleutels terug te vinden. Die *theory of mind* laat ons ook toe om voorspellingen te doen over elkaars gedrag. Bijvoorbeeld: straks zal de man iets van de grond oprapen, en dan tevreden weglopen.

Ons talent voor *theory of mind* in acht genomen, zou je dus verwachten dat mensen er vrij goed in slagen om te achterhalen wat geweldplegers drijft, en om zinvol en zinloos geweld van elkaar te onderscheiden. In werkelijkheid laat onze *theory of mind* ons bij geweldpleging in de steek, en slagen we er niet in om de redelijke drijfveren van daders te herkennen. We zien de drijfveren van geweldenaars niet, en zijn geneigd om zinvol geweld verkeerdelijk als zinloos te bestempelen. Dat komt doordat *morele intuïties* ons inlevingsvermogen dwarsbomen. Als we geweld zien, dan willen we schuld en verantwoordelijkheid toekennen. We willen morele oordelen vellen, liefst met een helder onderscheid tussen daders en slachtoffers. Iemand die door geweld wordt getroffen, is een slachtoffer. En waar een slachtoffer is, moet een dader zijn. Met slachtoffers leven we mee; tegenover daders voelen we onbegrip en morele verontwaardiging. Nu hebben mensen stereotiepe opvattingen over een 'slachtoffer' en een 'dader'. De ene partij zien we als de geboren onschuld, de andere als een bruid die zomaar zonder goede reden toeslaat. Psychologen Carol Tavris en Elliot

Aronson drukken het als volgt uit: ‘The incomprehensibility of the perpetrator’s motives is a central aspect of the victim identity and the victim story.’⁴

Een dader *kan* geen zinvolle motieven hebben, want die zouden onze zuivere morele oordelen in de war sturen. Een Frans spreekwoord zegt: *tout comprendre c’est tout pardonner*. Indien we moeite zouden doen om ons in het perspectief van de geweldpleger te verplaatsen, dan zouden we misschien verzachtende omstandigheden voor zijn daden vinden, of beseffen dat alles op een misverstand berust, of dat er een verknipte logica achter het geweld schuilgaat. Daarom willen we liever volhouden – voor zover de feiten dat toelaten – dat een dader *geen* motieven heeft voor zijn agressie, of althans geen motieven die een redelijk mens zou begrijpen.

Geweld als zinloos bestempelen, maakt het makkelijker om ons aan de kant van het slachtoffer te scharen, en om de morele afstand met de dader te vergroten. Dat mensen er niet in slagen om zich in het perspectief van geweldplegers te verplaatsen, komt dus niet zozeer door een onvermogen, maar door een *onwil*, gedreven door diepgewortelde morele intuïties en sympathie voor slachtoffers.

DE MYTHE VAN HET KWAAD

Laten we onze morele intuïties over het schrikbeeld van zinloos geweld even van naderbij bekijken. Wanneer mensen over zinloos geweld spreken, dan doelen ze op geweld waarbij de daders geen enkel redelijk motief hebben. Dergelijk geweld zou onberedeneerd zijn, willekeurig, zonder enige betekenis. Maar houdt het steek om te beweren dat daders *geen* motieven hebben, dat hun geweld van alle logica en betekenis is gespeend? Er moet toch *iets* zijn dat hun gedrag

verklaart? De Nederlandse socioloog Willem Schinkel ontwikkelde het concept 'autotelisch geweld', afgeleid van het Griekse *telos* (doel). Met dat begrip verwijst hij naar geweld om het geweld zelf, waarbij de geweldpleger geen redelijk doel voor ogen heeft behalve de geweldpleging zelf.⁵ Die dimensie van geweld kan volgens Schinkel als verklaring dienen voor het feit dat zinloos geweld zich voordoet.

Als geweld een doel op zichzelf is, zoals Schinkel stelt, dan wil dat zeggen dat de geweldpleging zelf plezier of genot verschaft aan de daders. In academisch jargon drukt Schinkel dus een eigenschap uit die we allemaal kennen, maar die we in onze seculiere cultuur niet vaak meer uitspreken: het Kwaad. Net onder de oppervlakte van de mythe van het zinloos geweld bevindt zich een andere, oudere mythe, die psycholoog Roy Baumeister de 'mythe van het pure kwaad' noemde (*myth of pure evil*).⁶

De mythe van het kwaad stelt dat slechte dingen in deze wereld worden aangericht door booswichten, intrinsiek kwaadaardige creaturen die niets liever willen dan kwetsen, chaos stichten en leed berokkenen. Een van de centrale aspecten van de mythe, die perfect aansluit bij het schrikbeeld van het zinloze geweld, is dat het kwaad geen coherente beweegredenen heeft. Booswichten doen het kwade om het kwade zelf. Gewelddaden komen niet voort uit begrijpelijke omstandigheden en intenties, maar uit de *innerlijke aard* van de geweldplegers. De geweldenaar is boosaardig en wil nu eenmaal geweld plegen, als een doel op zich (*auto-telisch*). Voor zover er achterliggende motieven meespelen (hoogmoed, machtswellust), aldus Baumeister, blijven die vaag en op de achtergrond. Het kwaad is intrinsiek en onverklaarbaar.⁷

In onze westerse cultuur wordt het kwade belichaamd door de figuur van de duivel, ook wel bekend als Satan,

Beëlzebub, Lucifer, of simpelweg de Boze. De duivel is – zoals uit zijn laatste roepnaam blijkt – intrinsiek en onverbetterlijk boosaardig, de absolute tegenhanger van het goede. Het enige wat hij verlangt, is om alles wat nobel en goed is te gronde te richten. Soortgelijke denkbeelden vind je niet enkel in het westerse monotheïsme, maar in culturen over de hele wereld. Blijkbaar is de mythe van het pure kwaad talloze malen op onafhankelijke wijze tot stand gekomen, in culturen die geen contact met elkaar hadden. Soms wordt het belichaamd door duivels, soms door kwade demonen of heksen, soms is het gewoon een onpersoonlijke oerkracht. In vele culturen gelooft men ook dat mensen een soort pact kunnen sluiten met het kwade, of tegen hun wil bezeten worden door kwade krachten. Volgens de christelijke mythologie bijvoorbeeld hadden heksen gemeenschap met de duivel tijdens de sabbatten, waarbij ze eeuwige trouw aan hem zwoeren. Op die manier kunnen ook onze medemensen het kwade belichamen.

In conservatieve religieuze kringen wordt nog steeds geloof gehecht aan de duivel en andere kwaadaardige wezens (demonen, heksen of djinns). In onze seculiere cultuur echter, en ook in liberale religieuze kringen, is dat geloof naar de achtergrond verdwenen. Niettemin blijven elementen van de mythe van het kwaad in onze moderne opvattingen over geweld doorschemeren. In de seculiere versie van het kwaad zijn de donkere krachten *verinnerlijkt*. De duivel bestaat niet meer letterlijk, maar leeft voort als een metafoor voor de donkere zijde van de menselijke natuur. Die opvatting heeft natuurlijk zelf ook een religieuze oorsprong, met name de doctrine van de erfzonde en de menselijke verdorvenheid. In de Heidelbergse catechismus lezen we bijvoorbeeld: ‘De mens is onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad.’

In de moderne opvatting is het kwade dat in de mens huist, net zoals bij de duivel destijds, niet te herleiden tot redelijke, achterliggende motieven. Het kwade is een onverklaarbare oerkracht. Dat blijkt ook uit ons taalgebruik, dat vaak nog symbolisch naar religieuze mythologie verwijst: we ‘ontbinden onze duivels’, we worstelen met ‘innerlijke demonen’, we hebben een ‘duistere kant’. Andere uitdrukkingen verwijzen naar de *dierlijke* oorsprong van het kwade: mensen verlagen zich tot ‘beestachtig’ geweld of gedragen zich als ‘roofdieren’, zoals in de beschrijving van jeugddelinquenten als ‘*superpredators*’ (gebruikt door onder anderen Hillary Clinton). In *De broers Karamazov* van Fjodor Dostojevski lezen we: ‘In ieder mens schuilt natuurlijk een beest, een beest van opvliegendheid, een beest dat wellustig en hitsig wordt door de kreten van het mishandelde slachtoffer, een beest zonder remmen, van de ketting gelaten.’⁸

Die verinnerlijking van het kwaad vinden we ook in vroege wetenschappelijke benaderingen van geweld en agressie. De etholoog Konrad Lorenz meende bijvoorbeeld dat in de menselijke geest een agressie-instinct huisde, een biologisch gewortelde neiging om onze soortgenoten geweld aan te doen. Nog invloedrijker zijn de opvattingen van Sigmund Freud over het onbewuste, een donkere kamer in onze geest vol verboden driften en perverse verlangens, die voornamelijk draaien rond seks en agressie.⁹ Verschillende critici hebben gewezen op de gelijkenissen tussen de freudiaanse psychoanalyse en de middeleeuwse demonologie en erfzondeleer. Net zoals mensen in de christelijke middeleeuwen geloofden dat pasgeboren kinderen bezeten waren door de duivel, betoogde Freud dat kinderen allerlei sadistische, perverse en moordlustige verlangens koesteren. Die innerlijke demonen worden op latere leeftijd verdrongen naar het onbewuste, maar blijven een onzicht-

bare invloed op ons uitoefenen, in dromen en versprekingen, maar ook in de gedaante van geestesziekten.

HET KWAAD IN FICTIE

Populaire films en fictie vormen een goudmijn voor psychologen, omdat ze een verzinnebeelding zijn van onze diepste fascinaties en angsten. Filmexperts hebben vastgesteld dat horror een van de meest populaire en duurzame filmgenres is. In bovennatuurlijke horrorfilms neemt het kwaad vaak de gedaante aan van een bovennatuurlijk schepsel: monsters, duivels, vampiers, heksen. In andere films is het kwade een onpersoonlijke of geheimzinnige kracht, waarvan de ware aard soms tot op het einde van de film een mysterie blijft, zoals in de cultfilm *The Blair Witch Project* en in de serie *Stranger Things*. Waar die krachten vandaan komen, en wat ze precies drijft, is van ondergeschikt belang. Veel Hollywoodfilms worden ook bevolkt door bordkartonnen booswichten, figuren die geen andere intenties hebben dan kwaad stichten. De enige *raison d'être* van de booswicht is om de tegenhanger en *nemesis* te zijn van de held, om onverdrotten te strijden tegen al wat goed is. De ultieme doelstellingen van dergelijke figuren blijven vaak vaag en weinig uitgewerkt, net zoals die van de duivel in religieuze tradities (ultieme wereldheerschappij, vernietiging van de mensheid, chaos stichten).¹⁰ Dat het publiek zich niet stoort aan die ongerijmdheden, en moeiteloos de absurde premissen aanvaardt, is op zich veelzeggend. Het toont aan hoe diep de mythe van het kwaad in onze geest geworteld is.

De ultieme belichaming van het kwaad in onze moderne cultuur, schijnbaar vrij van enige mystieke of bovennatuurlijke elementen, is de psychopathische seriemoordenaar. Niet toevallig is het een geliefkoosd personage uit de 'betere'

film of literatuur. De seriemoordenaar boezemt ons angst in precies omdat hij realistisch lijkt, in tegenstelling tot de creaturen uit bovennatuurlijke horrorverhalen. De fascinatie voor psychopathische seriemoordenaars in onze cultuur is grenzeloos. De kannibaal Hannibal Lecter, die het levenslicht zag in de roman *Red Dragon* van thrillerauteur Thomas Harris, groeide uit tot een cultureel icoon in de vertolking door Anthony Hopkins in *The Silence of the Lambs* uit 1991. Een andere beroemde psychopaat is de gladde bankier Patrick Bateman uit de schandaalroman *American Psycho* van Bret Easton Ellis, vertolkt door Christian Bale in de gelijknamige verfilming uit 2000.

De figuren van Hannibal Lecter en Patrick Bateman zijn sterk gekleurd door de mythe van het pure kwaad. Bateman is een onverbetterlijke sadist, die er een diabolisch plezier in schept om zijn weerloze slachtoffers op de meest creatieve wijze te folteren, zonder duidelijk motief, behalve de verdrijving van zijn verveling. Hannibal Lecter vermoordt zijn slachtoffers om er haute cuisine van te maken – wat als instrumenteel motief kan gelden –, maar onder zijn verfijnde smaak schuilt ook puur sadisme. De beweegredenen voor zijn gruweldaden zijn fundamenteel raadselachtig, zoals hij zelf zegt tegen Clarice Starling tijdens een ondervraging: ‘Nothing happened to me, Officer Starling. I happened. You can’t reduce me to a set of influences.’¹¹ Tot de verbazing van de filmmakers – en tot de ergernis van Anthony Hopkins zelf – groeide de kannibalistische seriemoordenaar uit tot een van de populairste personages uit de filmgeschiedenis.

Een ander archetype van de zinloosgeweldpleger is Alex uit de roman *A Clockwork Orange* van de Britse schrijver Anthony Burgess. Samen met zijn bende (*droogs*) doet Alex zich graag tegoed aan een verrukkelijke portie *ultraviolence*: onschuldige mensen in elkaar slaan en folteren. Wie herin-

nert zich niet de boosaardige loensende blik van Malcolm McDowell in de verfilming van Stanley Kubrick, met zijn witte pak en zwarte bolhoed? Dat *A Clockwork Orange* destijds zo'n deining veroorzaakte, kwam niet louter omdat Kubrick expliciet geweld in beeld bracht, maar vooral omdat hij het esthetiseerde. Op de opzweepende tonen van het *Scherzo* uit de Negende Symfonie van zijn geliefkoosde 'Ludwig Van' heeft Alex heerlijke fantasieën over seks, moord en foltering. Een weerloze zwerver in elkaar trappen, of het gezicht van een vrouw vermorzelen met een stenen fallus – Kubrick zet er Beethoven en Rossini onder en maakt er *kunst* van.

Doordat hij al dat ultrageweld zo subliem in beeld brengt, lijkt het alsof Kubrick – die zelf een erg donker mensbeeld had – onze innerlijke demonen wil beroeren. Hij wil ons betrappen op een guilty pleasure, het stiekeme plezier dat de aanblik van zinloos ultrageweld zou verschaffen aan de kijker. Alex lijkt de belichaming van Freuds onbewuste, het vat van agressieve en seksuele impulsen dat in ons allemaal huist. Willen we diep vanbinnen niet allemaal een *droog* zijn, een losbandige hedonist die zich verlustigt in wilde seks en geweld? Zijn we niet allemaal sadisten die onze agressieve driften willen botvieren op onze medemens?

GOEDE REDENEN

De gedachte dat de mens een soort universele agressiedrift heeft, een biologisch instinct om soortgenoten geweld aan te doen, lijkt op zich niet zo gek. De geschiedenis van de mensheid is doortrokken van moord en agressie. Ook grootschalige slachtpartijen en foltering zijn van alle tijden en komen in zowat elke samenleving voor. Het relatief vredige tijdperk waarin we nu leven, is historisch gezien erg uitzon-

derlijk, zoals Steven Pinker betoogt. Geweld is de norm in de geschiedenis, vrede de uitzondering.

Indien de mens inderdaad een universele agressiedrift bezat, dan was de verklaring voor al dat geweld makkelijk: mensen plegen geweld omdat ze het graag doen, en dus omdat ze boosaardig zijn. Maar eerder het tegendeel is waar. De mens heeft een natuurlijke aversie tegen het plegen van geweld op zijn soortgenoten. We kunnen die agressieremmingen overwinnen en zelfs compleet gevoelloos worden voor geweld, maar dat gaat moeizaam en vergt oefening. Zelfs beroepsdoders en andere veelplegers moeten een aanvankelijke weerstand overwinnen. Veel criminelen hebben nare herinneringen aan hun eerste misdrijven.¹² Die weerzin doet zich ook voor wanneer extreem geweld wordt bevolen van hogerhand, zoals op het slagveld tijdens een oorlog. De meeste soldaten deinzen ervoor terug om de vijand te doden, ook wanneer ze daardoor zelf gevaar lopen. Onderzoek wijst uit dat velen opzettelijk naast de vijand vuren, of lukraak in het rond schieten.

Een van de meest verrassende eigenschappen van boosdoeners in de echte wereld, die geheel indruist tegen de mythe van het kwaad, is dat zij van zichzelf menen dat ze goede redenen hebben voor hun gewelddaden. Mensen die bewust het kwade omarmen en verheerlijken, zoals Satan en zijn trawanten, zijn nagenoeg onbestaand. Booswichten van vlees en bloed zien zichzelf niet als booswichten. Figuren die in diabolisch gelach uitbarsten bij hun eigen boosaardigheid tref je enkel aan op het witte doek of in religieuze mythes. Dat geldt zelfs voor onze soortgenoten die de mythe van het kwaad het dichtste benaderen: psychopathische seriemoordenaars. Roy Baumeister wijst erop dat seriemoordenaars van vlees en bloed zichzelf vaak zien als slachtoffer, niet als de baarlijke duivel. Ze verwijzen dan naar hun

ongelukkige jeugd, naar vernederingen die ze ondergingen, ze minimaliseren hun daden, of wijzen met een beschuldigende vinger naar de maatschappij.¹³

De schrijver George R.R. Martin zei ooit: ‘You don’t just have people who wake up in the morning and say, “What evil things can I do today, because I’m Mr. Evil?” People do things for what they think are justified reasons.’¹⁴ Geweld kan talloze zinvolle motieven hebben, zoals moraalfilosoof Jan Verplaetse uitlegt in *Het morele instinct*. In de eerste plaats is geweld een handig instrument om een hindernis uit de weg te ruimen en je doel te bereiken. In een zogenaamd *zero-sum game*, waarbij verschillende partijen strijden om schaarse goederen, kan geweld uitermate rationeel zijn. Geweld kan ook dienen als afschrikmiddel om meer geweld van de tegenpartij te voorkomen, om iemand een lesje te leren, of om een reputatie als *bad guy* te vestigen die strategisch voordelig is. Geweld heeft bovendien ook vaak een morele dimensie. Niet alleen zien daders geen bezwaren tegen geweld, ze vinden zelfs dat ze de morele *plicht* hebben om iemand te straffen, zoals bij eremoorden en executies van verraders. ‘Geweld vormt niet de tegenpool van moraal’, aldus Verplaetse, maar vertegenwoordigt integendeel een moreel systeem op zich.¹⁵ Daarnaast kunnen mensen natuurlijk gemanipuleerd worden door anderen om geweld te gebruiken, zelfs als ze daar zelf geen goede motieven voor hebben. Om grootschalig collectief geweld te begrijpen, zoals genocides en andere massavernietiging, moeten we een beroep doen op bijkomende psychologische en sociologische verklaringen, zo legt Abram de Swaan uit in zijn boek *Compartimenten van vernietiging*: dehumanisering van de vijand, het creëren van fysieke of psychologische afstand, harde militaire discipline, indoctrinatie en groepsdruk.¹⁶

In de rest van dit essay wil ik vooral de aandacht vestigen op de manier waarop *illusions* zin kunnen geven aan geweld. Evolutie heeft ons uitgerust met een slim brein, dat ons toelaat om allerlei kennis op te doen over de wereld, over onze medemensen en over onszelf. Maar menselijke breinen zijn feilbaar en onze wereld is een ingewikkeld oord om te vertoeven: er zijn talloze manieren waarop we ons kunnen vergissen. Dan krijgen we ‘illusions’, foute overtuigingen die niet stroken met de werkelijkheid. Soms gaat het om milde illusions, die slechts lichtjes afwijken van de werkelijkheid, maar soms gaat het om grandioze waanbeelden die er compleet van onthecht zijn. Soms betreffen die foute overtuigingen onszelf, soms de wereld rondom ons. In mijn boek *Illusions voor gevorderden* (2015) heb ik betoogd dat illusions potentieel gevaarlijk zijn, zelfs wanneer ze aanvankelijk onschuldig lijken, en dat we daarom beter altijd de waarheid verkiezen, hoe pijnlijk die ook is. Een van de gevaren van illusions is dat ze kunnen aansporen tot agressie. Binnen een illusoir denksysteem kunnen gewelddaden uitermate rationeel lijken. Het verband met onze discussie over zinloos geweld en de mythe van het kwaad spreekt voor zich. Als we er niet in slagen om de illusions te doorgronden waardoor geweldplegers bevangen zijn, dan zullen we geneigd zijn om hun gewelddaden als ‘zinloos’ af te doen. Dan verketteren we daders als intrinsiek boosaardig, sadistisch of nihilistisch, terwijl ze gewoon motieven hebben die binnen hun waandenken perfect zinvol zijn.

MORELE ILLUSIES

De meest centrale illusie van geweldplegers, die bij zowat elke vorm van agressie een rol speelt, is de illusie van morele rechtschapenheid. Die hoort thuis in de categorie *positieve*

illusions, milde wanen over onszelf waarvoor zowat elk mens vatbaar is. Elk van ons ziet zichzelf in de grond als rechtschapen, eerlijk, deugdzaam, goedaardig. Dat is precies de tegenpool van de mythe van het kwaad, maar dan toegepast op onszelf. Ook mensen die geweld gebruiken, zijn er bijna altijd van overtuigd dat ze recht in hun schoenen staan. We geloven dat we goede redenen hadden om zo heftig te reageren, dat het niet met opzet was, dat we het uiteindelijk wel goed met die andere persoon voorhebben, dat onze daad eigenlijk door hem of haar werd uitgelokt, en dat het zogenaamde slachtoffer dus eigenlijk ook schuld treft. Als anderen geweld op *ons* plegen, krijgen we een heel ander verhaal. Dan geloven we graag dat de geweldpleger *zomaar* uithaalde, zonder enige aanleiding, uit kwade wil en puur om ons te kwetsen. Die andere is dader en niets dan dader, terwijl wij met plezier de rol van het onschuldige slachtoffer op ons nemen, dat zich van geen kwaad bewust was.

Afhankelijk van de rol waarin we ons bevinden, zullen we dus met een andere bril naar een conflict kijken. Slachtoffers beklemtonen hun eigen onschuld, de pijn die ze hebben geleden, de blijvende littekens die de gewelddaad heeft nagelaten. Daders zien dezelfde gewelddaad als een logische en onvermijdelijke reactie op eerdere provocaties van de andere partij, en ze zijn geneigd om het leed van de tegenpartij te minimaliseren. Slachtoffers hebben een lang geheugen, daders zijn het voorval snel vergeten. Psychologisch onderzoek wijst uit dat mensen probleemloos van perspectief wisselen, afhankelijk van de positie waarin ze zich bevinden.¹⁷ Echt gevaarlijk wordt het wanneer beide partijen zich in de slachtofferrol wentelen, en elkeen de ander als blinde agressor beschouwt. Veel zinvol geweld wordt veroorzaakt door het wisselspel tussen de mythe van het goede (toegepast op onszelf) en de mythe van het kwaad (toegepast op anderen).

Hoe slagen mensen erin om die morele illusies over zichzelf in stand te houden? Menselijke interacties zijn vaak niet eenduidig en dus vatbaar voor verschillende interpretaties. We leven allemaal in dezelfde werkelijkheid, maar we zijn allemaal geneigd om die, voor zover we daarmee kunnen weggkomen, een beetje in ons voordeel om te buigen en naar onze hand te zetten. We zijn allemaal pleitbezorgers van ons eigen grote gelijk, als advocaten die hun cliënt zo goed en zo kwaad als het gaat proberen te verdedigen. In de spelingsruimte die de wereld laat voor interpretatie laten we onze eigen verlangens en wensen de vrije loop.

Door misverstanden en dubbelzinnigheden in de sociale omgang ontstaan milde illusies, die aanvankelijk slechts licht afwijken van de werkelijkheid. In de interactie die daarop volgt, trekken we de werkelijkheid steeds verder in onze geliefkoosde, tegengestelde richting. Binnen het denk-kader van beide partijen is elke eigen stap in het conflict redelijk en zinvol, een gepaste reactie op de 'provocatie' van de tegenpartij. De mythe van het kwaad verhindert dat we een zinvolle verklaring voor elkaars gedrag zoeken, de mythe van onze eigen goedheid belemmert dat we vragen stellen bij de vanzelfsprekendheid van onze eigen goede bedoelingen.

En zo wordt de wig van het conflict steeds dieper gedreven. Een onschuldige aanvaring escaleert tot een gewelddadig conflict, met behulp van een beetje partijdigheid aan beide kanten. Wie heeft wie eerst beledigd? Was die indringende blik provocerend bedoeld? Had die grap een dubbele bodem? Duwde hij net opzettelijk tegen me aan? Voor je het weet, lopen we allebei over van verontwaardiging over de onbeschofftheid, agressiviteit of kwaadwilligheid van de andere persoon, zwelgend in ons eigen grote gelijk. Bij aanhoudende persoonlijke vetes vergeten beide partijen

naderhand zelfs hoe het conflict is ontstaan, of wordt hun herinnering aan de oorspronkelijke wandaad steeds meer vervormd. Denk aan bloedvetes in de maffiawereld, waarbij twee rivaliserende clans telkens wraak nemen voor de vorige misdaad, zonder dat iemand zich nog herinnert wie de eerste steen heeft geworpen.

Een spiraal van agressie kan nog versterkt worden door een mechanisme dat op het eerste gezicht contra-intuïtief lijkt. De meeste mensen denken dat agressie als een uitlaatklep kan dienen voor opgekropte frustraties. Eens stevig op de vuist gaan of elkaar de huid vol schelden kan geweldig opluchten. Die intuïtie ligt in de lijn van de eerder vermelde driftpsychologie van Freud, die bekendstaat als een *hydraulisch model* van de menselijke geest.¹⁸ Een dergelijk model beschouwt de menselijke geest als een gesloten circuit, waarbinnen energiestromen zich een weg banen, zoals stoom in een hydraulische machine. Als de psychische energie (woede, frustratie) zich ophoopt en de druk te groot wordt, moeten we wat 'stoom afblazen'. Anders ontploft de boel.

In werkelijkheid werkt het net andersom. Experimenten hebben uitgewezen dat agressie 'ventileren' nog agressiever maakt, in tegenstelling tot wat het hydraulische model voorspelt. De reden voor dat merkwaardige effect moeten we zoeken in de theorie van *cognitieve dissonantie*, ontwikkeld door psycholoog Leon Festinger.¹⁹ Die theorie beschrijft de onaangename spanning (dissonantie) die mensen ervaren wanneer hun handelingen in strijd zijn met hun zelfbeeld. Mensen zien zichzelf als deugdzaam en goedaardig, niet als een brute geweldenaar of driftkikker. Als ze dan toch eens geweld gebruiken, zijn ze geneigd om hun uitspatting achteraf in hun voordeel te rationaliseren. Dat doet zich vooral voor bij directe agressie jegens een persoon. De

redenering van de geweldpleger daarbij gaat ongeveer als volgt: 'Ik ben een redelijk persoon. Ik ga niet zomaar iemand op zijn gezicht slaan als ik daar geen goede reden voor heb. Zo ben ik niet. Maar ik heb zonet die kerel geslagen. Hij moet het dus verdiend hebben, anders was dat niet voorgevallen. Wat een klootzak is me dat toch. Wacht tot ik hem nog eens zie.' Een eerder voorval van geweld dient dus als rechtvaardiging voor een volgend. Een enkele agressieve uitspatting kan daarom dus, gevoed door onze eigenwaan, tot een spiraal van zinvol geweld leiden. Is het eigenlijk niet verwonderlijk dat er niet meer geweld wordt gepleegd?²⁰

IDEOLOGISCHE WAANBEELDEN

Daders menen vaak dat ze goede redenen hebben voor hun geweld. Ze zitten opgesloten in hun eigen rationalisaties en eigenzinnige kijk op de werkelijkheid. Voordat ze hun medemensen geweld aandoen, hebben ze eerst de waarheid geweld aangedaan. Als ze daar eenmaal in geslaagd zijn, kan hun geweld binnen hun eigen perspectief perfect zinvol worden. Behalve door de illusie van onze morele rechtschapenheid, wordt veel geweld ook geïnspireerd door collectieve waanbeelden over de wereld, met name religies en andere ideologieën. Georganiseerd en grootschalig geweld wordt bijna altijd aangedreven door ideologische waanbeelden. Hoe groter het dodental, en hoe gruwelijker de gewelddaden, hoe groter de kans dat ideologie er iets mee te maken heeft.

De weg naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen, zo luidt een bekend aforisme. Maar goede bedoelingen op zich zijn onschuldig. Ze ontaarden enkel in geweld wanneer ze gekoppeld zijn aan illusies.²¹ Veel van de grootste gruwelen in de wereldgeschiedenis vonden plaats omdat een

groep mensen een bepaalde dogmatische doctrine aanhing die niet vatbaar was voor kritiek of empirische weerlegging. Door hun oprechte geloof in die doctrine waren zij ervan overtuigd dat zij het goede deden, of althans wat gezien de omstandigheden noodzakelijk was. Een van de gevaarlijkste illusies, zo betoog ik in *Illusies voor gevorderden*, is het utopische denken, dat een paradijs of perfecte samenleving in het vooruitzicht stelt. Utopisch denken zet aan tot een instrumentele vorm van geweldpleging: om een nobel doel te bereiken, moet je soms vervelende obstakels uit de weg ruimen. Een groep mensen die door zo'n utopisch waanbeeld bevangen is, kan met de beste bedoelingen enorme ravages aanrichten.

Een utopie stelt een eindtoestand in het vooruitzicht die oneindig waardevol is. Daardoor zet ze een perverse morele calculus op. Aan de horizon lonkt een wereld die perfect is, een oneindig grote beloning. Wie oprecht door die illusie bevangen is, zal redelijkerwijs alles in het werk stellen om die droom waar te maken. Een oneindig goed doel heiligt alle middelen. De grootste offers zijn gerechtvaardigd zolang ze het toekomstige paradijs dichterbij brengen. Steven Pinker schreef daarover:

In een utopie is iedereen voorgoed gelukkig, dus heeft het een oneindige morele waarde. [...] Hoeveel mensen zou je mogen opofferen om dat mateloze geluk te bereiken? Een paar miljoen kan dan een goed koopje lijken.²²

De mythe van het kwaad, die universele illusie waarmee we inmiddels vertrouwd zijn, gooit opnieuw olie op het vuur. Verplaats je eens in het standpunt van de utopische denker. De belofte van een perfecte wereld lonkt, maar toch zijn er mensen rondom je die zich ertegen verzetten. In de woor-

den van Pinker: ‘Als enigen belemmeren zij een plan dat tot oneindig geluk kan leiden. Hoe slecht zijn ze wel?’ En wat moet je dan aanvangen met zulke booswichten? Die moet je natuurlijk genadeloos uit de weg ruimen.

Neem de utopische waanbeelden van de communisten, die dachten dat Karl Marx het noodwendige verloop van de geschiedenis had ontdekt. De wetmatigheden van het dialectische materialisme vereisten dat het kapitalisme zou ineensstorten door zijn eigen interne tegenstrijdigheden. Na het uitbreken van de revolutie en een periode van de dictatuur van het proletariaat zou uiteindelijk het paradijs op aarde ontstaan: de klasseloze samenleving, waarin uitbuiting en competitie en honger voorgoed verdwenen zouden zijn. Precies die ideale wereld stond de bolsjewieken voor ogen toen ze in 1917 in Rusland de macht grepen. In hun poging om het verloop van de geschiedenis te bespoedigen, vonden ze het gerechtvaardigd om een schrikbewind te voeren en alle tegenstand genadeloos te liquideren. De redering van Lenin en consorten was immers: ‘Dit is slechts tijdelijk; als we allemaal even doorbijten, leven we straks in het paradijs.’

Natuurlijk kwam van dat paradijs nooit iets terecht, want de werkelijkheid zwicht niet voor onze waanbeelden. De communistische experimenten van de vorige eeuw hebben allemaal grandioos gefaald, omdat ze gestoeld waren op een compleet verkeerd mensbeeld. Maar utopische illusies zijn vaak hardnekkig. Wanneer ze bedreigd worden door de werkelijkheid, wordt er vaak een soort beschermend schild omheen gebouwd dat het systeem immuniseert tegen weerlegging. Communisten als Lenin en Stalin, gevangen in hun gesloten marxistische denksysteem, bedachten een voor de hand liggende verklaring voor de opeenvolgende mislukkingen van de collectivisering: er waren kwaadaar-

dige krachten die hen tegenwerkten, en die moesten geëlimineerd worden. Hoe groter de mislukking, hoe groter de ideologische behoefte aan denkbeeldige saboteurs en verraders.²³ Desnoods moesten hele bevolkingsgroepen eraan geloven. Als zij zich niet gedroegen zoals de revolutionaire doctrine had voorspeld, dan was dat hun eigen schuld en moesten ze hun verdiende loon krijgen.

Ook bij die andere grote massamoord van de twintigste eeuw, de Holocaust, hebben waanbeelden en utopisch denken een belangrijke rol gespeeld. De kopstukken van het nationaalsocialisme hadden zichzelf er werkelijk van overtuigd dat het joodse volk een plaag was voor de mensheid, een soort ongedierte dat onschadelijk moest worden gemaakt. Een van de belangrijkste directe oorzaken van deze haat jegens het joodse volk was de mythe van de dolkstoot, die op haar beurt was ontstaan uit de gefnuikte superioriteitswaan van het Duitse volk. In 1918 verloren de Duitsers de Eerste Wereldoorlog en werden ze in Versailles vernederd door de geallieerde naties, met verpletterende herstelbetalingen, verlies van grondgebied en gedwongen ontwapening tot gevolg. Bij het begin van de oorlog waren veel Duitsers nochtans overtuigd van de superioriteit van hun eigen natie en ras. In dat gekrenkte eergevoel ontstond een nieuwe mythe. Als de overwinning eigenlijk aan het Duitse volk toekwam, maar ze hadden toch verloren, dan was er maar één mogelijke verklaring: iemand had hen gedwarsboomd.²⁴ De booswichten van dienst waren snel gevonden: de joden. Indien deze onderkruipers hen niet hadden verraden en hun oorlogsplannen niet hadden gedwarsboomd, dan had Duitsland de Grote Oorlog natuurlijk gewonnen. Die mythe vond vruchtbare grond in andere bestaande complottheorieën over het jodendom, met name in de gedaante van de beruchte *Protocollen van de Wijzen van Zion*.

Deze negentiende-eeuwse vervalsing uit het tsaristische Rusland doet zich voor als het verslag van een geheim zionistisch congres, waarin joodse deelnemers hun kwaadaardige plannen voor de wereldheerschappij en de vernietiging van de Europese cultuur uit de doeken doen. Alweer de mythe van het pure kwaad dus, ditmaal belichaamd in de samenzwering van het internationale jodendom.²⁵

Die complottheorieën, vermengd met raciale pseudo-wetenschap over de superioriteit van het arische ras, zorgden voor een bijzonder toxische cocktail. Door jarenlange nazipropaganda begonnen vele Duitsers te geloven dat het joodse volk inderdaad een soort parasitaire levensvorm was, een kankergezwel dat uit de maatschappij moest worden verwijderd. De meeste leden van de *Einsatzgruppen* die in 1941 aan het oostfront met de systematische uitroeiing van joodse populaties begonnen, vonden zichzelf geen boosdoeners, maar juist nobele wereldverbeteraars, die de mensheid een gunst bewezen door de *Judenfrage* eens en voor altijd op te lossen. Natuurlijk was het geen pretje om vrouwen en kinderen een nekschot te geven en in een greppel te duwen, zo leerde de ervaring, maar als ze die vuile klus even opknaptten, dan zou de wereld bevrijd zijn van een groot kwaad. Het eerder beschreven mechanisme van rationalisatie speelde ook bij deze gruweldaden een rol. Hoe onmenselijker joden werden behandeld, hoe meer hun beulen zich ervan overtuigden dat ze het verdiend hadden. De daders voelden steeds meer haat en afschuw voor hun slachtoffers, omdat ze zichzelf niet als immorele onmenselijke wilden zien, en omdat ze krampachtig naar redenen zochten om hun eigen misdaden te rechtvaardigen.

JIHADISME

De ideologie van het nationaalsocialisme is vandaag zo goed als dood, en ook het communisme heeft na de ineensstorting van de Sovjet-Unie zijn wervende kracht verloren. Slechts in enkele landen, zoals Noord-Korea en Venezuela, maakt het nog slachtoffers. De utopische waanbeelden die vandaag de grootste ravages aanrichten, delen de wereld niet op in raciale of economische categorieën, zoals bij respectievelijk het nazisme en het communisme, maar vertonen *religieuze* breuklijnen. Het salafi-jihadisme, een stroming binnen de soennitische islam, is vandaag de grootste voedingsbodem voor gruwelijk geweld en genocide.

De ideologie van het jihadisme is eenvoudig samen te vatten. Er woedt een kosmische strijd tussen Goed en Kwaad, die zich uitstrekt van deze wereld tot de wereld hierboven. Aan de ene kant van dit kosmische strijdperk staan de ware gelovigen. Zij erkennen het bestaan van een almachtige God, schepper van hemel en aarde, die zich heeft geopenbaard aan de mensheid, in de vorm van een onfeilbaar en eeuwig Boek. Aan de andere kant staan de verzaamelde ongelovigen, afgodendienaars, polytheïsten, ketteren, aangevoerd door Satan zelf. De ware gelovigen hebben de opdracht gekregen om de ongelovige landen te veroveren en een wereldwijd kalifaat te stichten, waarin de goddelijke wet (sharia) zal gelden. Overwonnen ongelovigen worden ofwel tot bekering gedwongen, of tot slaaf gemaakt (jonge vrouwen en kinderen), of tot de laatste man afgeslacht. Gelovigen van verwante monotheïstische godsdiensten, met name christenen en joden, worden in principe gespaard, op voorwaarde dat zij de superioriteit van de islam erkennen, een statuut van apartheid aanvaarden en een speciale belasting (*jizya*) betalen.²⁶

De utopische elementen van het jihadisme situeren zich zowel hier op aarde als in het hiernamaals. Wat het ondermaanse betreft, heeft God voorbeschikt dat de strijd op aarde zal uitmonden in een ultiem treffen tussen de goede en kwade legers, waarna het einde der tijden zal aanbreken en de hele wereld vernietigd zal worden. Die apocalyptische visioenen van een nakende eindtijd vormen op zich al een voedingsbodem voor roekeloos gedrag en nietsontziend geweld.²⁷ Waarom zou je je nog inhouden, of enige zorg voor het leven van je medemens tonen, als God de wereld binnenkort toch om zeep zal helpen? De tweede utopische dimensie van het jihadisme, die wellicht nog belangrijker is, situeert zich in het hiernamaals. De strijders die sneuvelen op het slagveld in de jihad tegen de ongelovigen, zullen door God vorstelijke beloond worden. Samen met hun naaste familie krijgen zij rechtstreeks toegang tot het paradijs. Wanneer het einde der tijden is aangebroken moeten gewone stervelingen voor God verschijnen en worden ze beoordeeld op basis van hun levenswandel, maar martelaars mogen die beproeving overslaan. De eerste druppel bloed die ze plengen op het slagveld wist meteen al hun zonden weg. In het paradijs zullen ze zich, volgens sommige Hadith (overleveringen over de Profeet), aan allerlei geneugten te goed kunnen doen, in het bijzonder aan de tweeënzeventig rondborstige maagden (*hoeri's*) per strijder.²⁸ Die verlokkelijke vooruitzichten, in combinatie met de vrees voor de verschrikkingen van de hel, bieden een zeer sterke motivatie voor idealistische geweldpleging.

Doordat het waandenken van het salafi-jihadisme zulke absolute en sacrale proporties aanneemt, is het in zekere opzichten nog haatdragender en gevaarlijker dan 'louter' aardse ideologieën zoals het nazisme en het communisme.²⁹ De strijd speelt zich af op een kosmische schaal, en geweld

krijgt een expliciet mandaat van het Opperwezen. Binnen een dergelijk denkkader is elk compromis onmogelijk. Een vijand die het Kwade belichaamt, moet je uitroeien. De bovennatuurlijke waanbeelden over hemel en hel bieden bovendien ook een rechtstreekse rechtvaardiging voor sadisme, net zoals bij de christelijke inquisitie in de middeleeuwen. God zelf belooft in zijn Heilige Boek dat hij die ongelovige honden voor eeuwig zal folteren in het hiernamaals. Als dat hun verdiende straf is volgens de ‘barmhartige’ God zelve, waarom zouden zijn aanhangers dan nog enig mededogen tonen hier op aarde? Folterdaden in dit leven zijn gewoon een voorsmaakje van wat ongelovigen in het hiernamaals wacht. De jihadisten van IS geven dan ook maximale ruchtbaarheid aan hun gruweldaden. De executie van ongelovigen, christenen en homo’s wordt op video vastgelegd, tot en met de meest obscene details, en vervolgens met trots de wijde wereld ingestuurd. Handleidingen van het terreurnetwerk bevatten instructies om ongelovigen vakkundig te folteren, of om shrapnel aan explosieven toe te voegen, voor zo pijnlijke mogelijke verwondingen.

Een dergelijke trots over de eigen gruweldaden vinden we niet terug bij aardse ideologieën als het nazisme of het communisme. De uitroeiing van het joodse volk en andere minderwaardige rassen werd door de nazi’s in alle discretie voltrokken, en vадertje Stalin duldde geen pottenkijkers in de Goelag. Tegenover de buitenwereld werd een façade opgetrokken die het ware gelaat van de totalitaire ideologie moest verhullen. De nazi’s gebruikten ook consequent eufemismen voor hun uitroeingsprogramma, wat duidt op een zekere morele schroom die bij de terroristen van IS nergens te bespeuren valt. Hitler en de zijnen hadden ook geen enkele ideologische reden om joden te folteren alvorens ze om te brengen, of om hun massamoorden op een theatrale en

rituele wijze te voltrekken. De nazi's hebben verschillende executiemethodes uitgeprobeerd tijdens de Tweede Wereldoorlog, en hun voornaamste zorg daarbij betrof de industriële efficiëntie en mogelijkheid tot schaalvergroting. Voor folterpraktijken hadden ze geen tijd. De *Judenfrage* moest gewoon eens en voor altijd opgelost worden, dat was alles.

ONGELOOF OVER GELOOF

Weinig gewelddaden zijn zo zinvol en rationeel gemotiveerd als die van IS en Al Qaida, of die van het nationaal-socialisme, of die van het stalinisme. Ondanks deze duidelijke ideologische drijfveren zien veel mensen nazi's en jihadisten als de incarnatie van het pure kwaad, dat elke redelijke verklaring weerstaat. De mythe van het kwaad heeft een sterkere aantrekkingskracht naarmate het geweld extremer en gruwelijker is. Redelijke verklaringen opperen voor jihadi-terrorisme of voor de Holocaust wekt bij sommige mensen zelfs pure weerzin op.³⁰ Die weerzin komt voort uit de vrees dat je, als je eenmaal intellectueel 'begrip' opbrengt voor monsterlijke daden, gevaarlijk dicht in de buurt komt van moreel 'begrip', van vergoelijking. Als je lang in een afgrond kijkt, zo schreef Friedrich Nietzsche, dan kijkt de afgrond ook bij jou naar binnen.

De meeste mensen *willen* dan ook geen verklaring voor genocide en andere gruweldaden. Nog liever verheffen ze het kwaad tot een soort onverklaarbare oerkracht, die aan elke verklaringspoging ontsnapt. Door hun obscene sadisme en nietsontziende gruweldaden geldt dat voor IS zo mogelijk nog meer dan voor het nazisme. Daar wordt de mythe van het kwaad soms expliciet beleden, zelfs door seculiere intellectuelen. Een merkwaardig openhartige bekentenis in die zin vinden we bij de Nederlandse schrijfster Elma

Drayer, die in 2014 in *Trouw* een stuk schreef met de titel ‘Vanwaar toch die drang om halsafsnijders te doorgronden?’. Drayer omarmt daarin de mythe van het Kwaad, met religieuze hoofdletter en al, en stelt dat de gruwelen van IS aan elke verklaringspoging ontsnappen. ‘Denken dat voor het Kwaad per definitie een rationele verklaring te vinden moet zijn, is een van de pijnlijkste *opinions chics* van het huidige tijdsgewricht.’³¹ Niet iedereen is even expliciet als Drayer, maar de achterliggende gedachte is wijder verspreid. Neem de term ‘nihilisme’, die vaak op IS wordt toegepast. Barack Obama sprak over het ‘extremistisch nihilisme’ van IS, zijn buitenlandminister John Kerry wuifde de terreurgroep weg als ‘niets meer dan een vorm van criminele anarchie, een nihilisme dat zich onterecht op religieuze en ideologische gronden beroept’. En ook presidentskandidate Hillary Clinton miskende de religieuze dimensie van IS, die voor haar gewoon neerkomt op ‘een soort barbarij en nihilisme’.³² Niets is verder van de waarheid. Het begrip ‘nihilisme’ verwijst precies naar de afwezigheid van enige ideologie, het complete tegendeel van ideologisch geïnspireerd geweld als dat van IS. Gewelddaden als ‘nihilistisch’ bestempelen, is een schijnverklaring die verhult dat je geen verklaring hebt, of beter: dat je er geen *wilt* vinden.

Dat brengt ons bij een bijkomende reden voor de weerstand om de zinvolle motieven van IS te doorgronden. De denkbeelden waaruit IS voortkomt, hebben diepe wortels in de tradities van de islam en het christendom: geloof in een onfeilbare goddelijke openbaring, in een hiernamaals waarin ons een eeuwige beloning of eeuwige bestraffing wacht, en in een gewelddadige kosmische eindtijd. Gematigde moslims en christenen belijden zelf het geloof in een aantal van de leerstellingen van IS: ze lezen hetzelfde heilige boek, vereren dezelfde profeten, en delen het geloof van jihadis-

ten in hemel en hel. En die heilige boeken bevatten inderdaad talloze aanknopingspunten voor geweld, zoals rechtsfilosoof Paul Cliteur uitvoerig heeft aangetoond in *Het monotheïstisch dilemma*.

Die akelige nabijheid van IS maakt het voor gematigde religieuze gelovigen bijzonder moeilijk om de religieuze drijfveren van IS in te zien. De ideologische verwantschap met IS onder ogen zien zou tot heftige cognitieve dissonantie leiden. Dat zou immers betekenen dat hun eigen geloof de kiemen bevat van onbeschrijfelijke gruweldaden.

De mythe van het zinloze geweld kan deze dissonantie oplossen. Door vol te houden dat IS louter een vorm van nihilisme of zinloze barbarij is, of een soort van onverklaarbaar Kwaad, slagen gematigde gelovigen erin om religie zelf vrij te pleiten. In weerwil van alle bewijzen en getuigenissen, hoor je daarom steeds opnieuw dat de terroristen van IS 'niets met religie te maken hebben'. Hoogstens hebben ze religie ingeroepen als een handig 'voorwendsel' om hun bloeddorst te rechtvaardigen.

De ironie is dat ook ongelovigen geneigd zijn om zich bij die analyse aan te sluiten, maar dan eerder om strategische en politieke redenen. De religieuze drijfveren van het jihadisme erkennen betekent immers dat je de hele islam – en bij uitbreiding alle drie de grote monotheïstische godsdiensten – in verband brengt met terrorisme. Ineens schof-feer je dus meer dan de helft van de wereldbevolking. Je kunt dus beter het vreedzame deel van die religieuze wereldbevolking volgen in de vrome leugen dat IS niets met religie te maken heeft, en samen de mythe van het zinloze geweld te belijden. Dat is de redenering van Obama en Clinton. De nepverklaring van het nihilisme helpt om de grootste mobiliserende ideologie ter wereld – monotheïsme – buiten schot te houden.

Naast de invloed van de mythe van het kwaad, en de neiging om religie een hand boven het hoofd te houden, is er nog een derde psychologische reden waarom veel mensen het geweld van IS als zinloos afdoen, of anderszins verkeerd begrijpen. Deze factor, die ik eerder *ongeloof over geloof* heb genoemd, speelt voornamelijk atheïsten parten, maar ook liberale gelovigen die nog slechts een zeer verwaterde vorm van religie belijden.³⁵ Deze mensen raakten door de voortschrijdende secularisering zo vervreemd van de kracht van religieus geloof, dat ze zich er nog nauwelijks iets bij kunnen voorstellen (zie ook de bijdrage van Paul Cliteur in dit boek). De specifieke denkbeelden waardoor IS-strijders zich laten motiveren, komen hun zo infantiel en lachwekkend voor, dat ze moeite hebben om te geloven dat iemand ze werkelijk gelooft, laat staan dat hij bereid zou zijn om er zijn leven voor op te offeren. Religie kan dan enkel een voorwendsel zijn voor de *echte* onderliggende motieven.

In het geval van de ideologie van het jihadisme is die reflex op zich begrijpelijk. Dat bovenmaanse bordeel met zijn tweeënzeventig eeuwige maagden per strijder lijkt een uit de hand gelopen pornofantasie. De kosmische eindstrijd in het dorpje Dabiq, waarbij een zekere Jesjoea (Jezus) de goddelijke stoottroepen zal leiden met een vlammend zwaard en uiteindelijk Satan zal verslaan, lijkt dan weer een verdwaald scenario van een slechte B-film. Is er werkelijk iemand die deze onzin gelooft?

Helaas wel. Om de zinvolheid van geweld te begrijpen, heb je soms wat inlevingsvermogen nodig. Gruweldaden die compleet willekeurig en zinloos lijken vanuit het perspectief van de goddeloze westerling kunnen perfect begrijpelijk zijn binnen het religieuze denkkader van een kosmische strijd tussen goed en kwaad en de beloning in het hiernamaals. Maar wie vervreemd is van religieus geloof, en

zelf nooit enige vorm van religie heeft beleden, heeft vaak bijzonder veel moeite met die denkoefening.

EPILOOG

Geweld in onze wereld is zelden zinloos. Veel vaker is het rationeel gemotiveerd, aangestuurd door ideeën en overtuigingen. Niet alleen zijn de ergste gruweldaden van de moderne tijd zinvol en begrijpelijk, zonder een ideologische of religieuze grondslag zouden ze zelfs ondenkbaar zijn. Zinloos geweld, voor zover het überhaupt bestaat, neemt nooit zulke groteske proporties aan. Een zeldzame sadist kan een onschuldig slachtoffer verkrachten, folteren en vermoorden, en bij gebrek aan diepgaander psychologisch inzicht noemen we dat geweld ‘zinloos’. Maar enkel *zinvolle* redenen bieden een verklaring voor industriële gaskamers, georganiseerde hongersnoden, rituele massaonthoofdingen en suïcidale terreuraanslagen met passagiersvliegtuigen. De gruwelen van het nazisme, het communisme en het salafi-jihadisme zijn niet zinloos of nihilistisch, maar daarentegen uiterst zinvol. In een wereld zonder de utopische illusies van het dialectisch materialisme zouden we geen Holodomor, Goe-lag en Grote Zuivering gekend hebben. In een wereld zonder geloof in hemel en hel en nakende eindtijden zouden er geen high-definition snuffmovies op het internet te vinden zijn van rituele massaonthoofdingen en mensen die levend verbrand worden.³⁴

Maar mensen *willen* geweld niet als zinvol zien, zeker niet als het extreem en gruwelijk is. Hoe obscener het geweld, hoe groter de weerzin om het te begrijpen. Liever bezweren ze het Kwaad door het met een hoofdletter te schrijven, door het als een onverklaarbare oerkracht te beschouwen, precies zoals de naamloze Boze uit onze religieu-

ze mythes. Of door het als zinloos, nihilistisch of autotelisch te bestempelen. Wie het kwaad echt wil begrijpen, moet de religieuze hoofdletter laten vallen, en de beulen recht in de ogen kijken. Bijna elke vorm van geweldpleging, zeker de meest extreme en grootschalige vormen, wordt aangedreven door bizarre waanbeelden. Illusies zijn gevaarlijk, en dat geldt ook voor de illusie die ons belemmert om precies dat in te zien: de mythe van het pure kwaad.